

УДК – 314.156

М.А. КОЗЛОВЕЦЬ, Ю.І. ПАВЛУН

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Козловець Микола Адамович – доцент кафедри філософії, доктор філософських наук Житомирського державного університету

Павлун Юрій Іванович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології державного управління Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

У статті аналізуються теоретичні засади дослідження формування української національної ідентичності.

Ключові слова: етнос, нація, національна ідентичність, самоідентифікація, глобалізація.

В статье анализируются теоретические основания исследования формирования украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: Этнос, нация, национальная идентичность, самоидентификация, глобализация.

The theoretical foundations of the researching a creation an Ukrainian national identification is analyzed in this article.

Key words: ethnic, nation, national identification, globalization, self-identification.

© М.А. Козловець, Ю.І. Павлун, 2012

Пошук національної ідентичності стає визначальною соціокультурною тенденцією сучасного світу. Криза національної ідентичності набула таких форм і масштабів, що її подолання означає не лише вибір адекватної стратегії розвитку, але й перетворюється на проблему виживання в умовах глобалізації.

Національна ідентичність є предметом всебічної уваги західних і вітчизняних дослідників, які вивчають цю проблему з різних методологічних позицій. Ґрунтовні дослідження проблеми національно-державної ідентичності представлені російськими й білоруськими науковцями. Зокрема, до проблеми національної ідентичності зверталися В.Абушенко, В. Бадмаєв, Ю. Бромлей, О. Вебер, Л.Гринін, М. Губогло, О. Панарін, В. Пантін, І.Семененко, В. Тишков, В. Толстих, Д. Тренін, А.Уткін, В. Федотова, Н. Федотова, В. Ядов та ін.

Для вітчизняних дослідників проблема національної ідентичності в контексті глобалізаційних процесів є відносно новою, тому лише нещодавно її почали обговорювати на концептуальному рівні від проблеми українського національного буття в працях В. Андрущенка, Л. Губерського, В. Воронкової, Т. Воропай, П. Гнатенка, В. Євтуха, О. Зернецької, В. Кременя та ін.

Відаючи належне теоретичній і практичній значущості попереднього наукового доробку, слід визнати, що проблема формування української національної ідентичності в умовах глобалізації потребує адекватного, широкомасштабного осмислення.

У широкому контексті під національною ідентичністю розуміють індивідуальне й колективне відчуття належності до певної національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та

правовими інституціями, політичними й економічними інтересами.

Професор Варшавського університету О. Гнатюк визначає національну ідентичність як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави» [1, с. 56]. Таке відчуття належності людини до виокремленої спільноти може зазнавати різноманітних змін, тому, зазначає дослідниця, видається більш доцільним пошук динамічної моделі ідентичності. Однак зазначена дефініція передбачає існування сталих і незмінних елементів, із яких складається національна ідентичність.

Саме на цьому аспекті національної ідентичності акцентує увагу російський філософ В. Бадмаєв, убачаючи в ній «задану національною уявою світу і національною історією основну ідею, якою живе соціум у певну історичну епоху і тому прийнятну для більшості. Ідентичність несе в собі відповідь про сутність свого народу, нації, її місце, роль і завдання у світовій історії та ідеальні форми її існування» [2, с. 95].

Дослідники, зазвичай, виділяють два типи національної ідентичності, причому дають їм різні назви: громадянський та етнічний, або політичний і культурний, або революційний і трайбалістський, або ліберальний та інтеграційний, або раціонально-асоціативний і органічно-містичний, або громадянсько-територіальний і етнічно-генеалогічний, або просто патріотизм і націоналізм. Указана дихотомія як науково аналітична конструкція спирається на систему бінарних класифікацій, у межах яких відмінності інтерпретуються з позиції переваг одного з полюсів.

Досить часто національна ідентичність необґрунтовано ототожнюється з політичною чи культурною, а найчастіше – з близькою до неї за змістом етнічною. Так, О. Олійник на сторінках «Малої енциклопедії етнодержавознавства» ототожнює поняття етнічної і національної ідентичності [3, с. 98]. М. Обушний ввів у науковий обіг гібридне поняття «етнонаціональна ідентичність» [4, с. 46]. Поширеним є вживання і терміну «національно-культурна ідентичність». З цього приводу Л. Нагорна зазначає: «Природно, що у національній ідентичності є і власна політична, і власна культурна компонента. Але недооцінювати самостійне значення політичної чи культурної ідентичності – значить примітивізувати процес пізнання логіки суспільного розвитку» [5, с. 19]. Тому важливо адекватно відобразити механізм взаємного перетину, переходу, доповнення, а також взаємного заперечення етнічної, етнокультурної та національної ідентичності.

Важливо також чітко розрізняти етнічну і національну ідентичності. Основою такого розрізнення, на наш погляд, може бути відмінність між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Ідентифікація з етносом у своїй основі є культурною, а в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіально-політичний, правовий компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. При цьому акцент робиться на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці, правах та обов'язках людини тощо.

Національна ідентичність з-поміж усіх інших колективних ідентичностей є найбільш інтеграційною, такою, що чітко «вписує» індивіда в ту чи іншу національну спільноту. Інші типи колективної ідентичності – класова, родова, етнічна, релігійна – можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею. Е. Сміт справедливо стверджує, що національна ідентичність «сьогодні не тільки глобальна, а й усепроникна» [320, с. 150]. «Нація, – зазначає дослідник, – по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності, що зумовлює не лише спосіб, завдяки якому національна ідентичність може поєднуватися з тими іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною – а й хамелеоноподібні перетворення націоналізму як ідеології та інші ідеології, як-от: лібералізм, фашизм, комунізм» [320, с. 23]. Здатність національної ідентичності акумулювати в собі інші форми і види ідентичностей закономірно веде до того, що на неї, ніби на своєрідну «матрицю», накладаються компоненти інших тождасностей, що виокремлюють індивідуальну автентичність.

Отже, національна ідентичність у сучасних дослідженнях розглядається переважно у двох основних формах: як ідентичність соціально-політична або громадянська і як етнонаціональна ідентичність, основу якої становлять той або інший етнос і його культура. Цим двом формам ідентичності від-

повідають два типи самосвідомості нації. Перший тип є завершеною політичною формою розвитку титульного етносу, етнічність і культура якого поглинають етнічності та культури меншин, тобто піддають їх структурній асиміляції, другий будується на основі використання організаційних, ідеологічних, формують ресурсів держави, що надає перевагу соціально-політичному змісту національної ідентичності.

В основному під дефініцією національної ідентичності в 90-х рр. XX ст. розумілася структура систематизованих концепцій, низка спільних елементів: у концепції громадянської ідентичності – це аспект рівноправності громадян, єдині права та обов'язки, для етнічної ідентичності – спільність території, мови, релігії, традицій, звичок. Так, Е.Сміт виділяє такі спільні риси, які характеризують національну ідентичність: 1) історична територія як рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадянська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства; 5) спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території [6, с. 28-37]. Спільною для більшості концептуалізацій залишалась позиція, яка встановлює існування громадянської національної ідентичності переважно в країнах Заходу, а етнічної – на Сході.

Становлення модерного типу рефлексії національної ідентичності пов'язане з розвитком політичної думки, зокрема ідеології націоналізму. Цей тип рефлексії збігається з модерною точкою зору трактування нації. Для конститування національної ідентичності в модерному типі рефлексії важливого значення набуває аналіз співвідношення понять «національна ідентичність» – «нація», оскільки нація мислиться віссю, основою ідентичності.

З поняттям національної ідентичності органічно пов'язана категорія «національна свідомість», яка визначає спосіб самоідентифікації нації, ступінь її інтеграції й консолідації та моделі орієнтації в геополітичному просторі. Будь-який наратив нації містить просторові елементи, образ своєї території, свого життєво-побутового простору. Національна ідентичність, з одного боку, структурно включена в національну свідомість як певна соціальна форма, що демонструє соціальну значущість індивіда, його поведінки, самобутнього розвитку, а з іншого – виходить за межі гносеологічного статусу національної самосвідомості, оскільки як відображення динаміки реконструкції суб'єктивності індивіда і нації постає не тільки суб'єктивним переживанням власної індивідуальності, але й об'єктивно визначається як розміщення у певному соціальному (етнополітичному, культурному) просторі, а значить, може бути засвоєна лише разом із цим простором, що акцентує буттєво-конститууючий смисл ролі національно-культурної ідентичності в сучасному існуванні націй.

Розрізняючи буденний, теоретичний та державно-політичний рівні національної свідомості, І.Кресіна вказує, що на буденному рівні фіксується наявність численних стереотипів, патріотично-ро-

мантичних, ідеалізованих, навіть міфологізованих уявлень про історичний шлях нації та її потенційні можливості. Теоретичний рівень містить науково обґрунтовані чи художньо осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, які характеризують інтелектуальний потенціал нації. І на державно-політичному рівні фокусуються ті ідеї, програми, вчення, концепції, які віддзеркалюють політичні, державні, культурні, правові, освітні та інші інтереси нації. Як атрибутивна властивість нації, національна свідомість постає відкритою ціннісною системою, фундаментом якої є національна ідея й національні інтереси. Вона одночасно виступає як ідентифікаційне поле й інтегруючий чинник соціуму [7, с. 83-89].

Важливими чинниками, що впливають на формування національної ідентичності, є територія, єдиний економічний і політико-правовий простір, мова, культура і релігія, спільні міфи та історична пам'ять. Історична територія, на якій розміщується національна спільнота в часі й просторі, забезпечує її «святими місцями», об'єктами духовного та історичного поклоніння, розкриває неповторність «духовної географії» тієї чи іншої нації. Прив'язаність до певних територій або місцевостей у їхніх межах має міфічний суб'єктивний, емоційно забарвлений характер. Часто для ідентифікації більше важать прив'язаність та асоціації, ніж фактичне проживання на певній землі або володіння нею. Священні місця притягують до себе членів спільноти або надихають їх і тоді, коли ті перебувають у вигнанні. Навіть давно розлучившись із рідним краєм, спільнота може зберігатися завдяки сильній ностальгії та духовній пов'язаності. Класичними прикладами є діаспорні спільноти євреїв та вірмен.

У складний процес збереження ідентичності вплітається й економічний чинник. Господарські зв'язки, що історично формуються в економічному комплексі, складають основу існування національних держав, і в цьому сенсі «економіка – фундамент національного буття». За всього розмаїття форм господарювання в межах окремої країни формуються специфічні риси господарської діяльності, типові саме для цього народу особливості економічної поведінки. Економічна «ойкумена» нації як культурно-історична цілісність є необхідною передумовою збереження національної ідентичності, захисту її від руйнівних асиміляційних процесів. Так, на думку німецьких дослідників, основою сучасної німецької ідентичності є не стільки історія й культура, скільки економічне процвітання ФРН.

Аналогічним чином можна говорити і про роль політичних чинників у структурі національної ідентичності. Спільність політичного життя, входження в деякий спільний політичний і правовий простір дає підстави говорити про існування «політичної нації». У свою чергу, національна ідентичність дає можливість раціонально обґрунтовувати ідеали національної автаркії, вона становить опору для держави. Проте складність цієї проблеми полягає в тому, що на різних етапах розвитку тієї самої цивілізації змінюються політичні форми держави, пріоритети в політиці. Такі соціально-

політичні катаклізми, як революція, війна, зміна політичного устрою, втрата державності тощо призводять до створення нової соціально-політичної парадигми суспільства, а відтак і до розвитку нової національної ідентичності, яка інколи може заперечувати колишню. Разом із тим є базові принципи, що формують політичну культуру кожного суспільства й цивілізації, яка, за визначенням І.Василенка, є «космосом символічних форм» [8, с. 27].

Важливе значення у формуванні й підтриманні національної ідентичності мають власне етнокультурні чинники. Національна спільність ідентифікується на основі культурних ознак, і вони передують усім іншим критеріям ідентифікації: релігії, династіям чи економічним інтересам. Надбання попередніх поколінь, тих суб'єктів, які належать до певної культурної спільноти, створюють підґрунтя, від якого повинен відштовхуватись кожен член цієї спільноти у процесі національної самоідентифікації. Національна культура як система матеріальних і духовних цінностей, сукупність форм життєдіяльності, характерних для конкретного етносу, народу, виступає своєрідним генератором життя, упорядником життєвого хаосу, де національне – це структурований упорядкований лад. Саме в контексті певної культури відбувається формування особистості, пошук «своїх» цінностей, залучення до традицій, формування характеру й світогляду. Завдяки спільній неповторній культурі нація та її члени спроможні дізнатися, «хто ми такі» в світі.

Серед соціокультурних чинників особлива роль належить релігії. Релігія – це та константа, яка значною мірою обумовлює мислення і поведінку великих мас людей, цінності й установки яких на великих проміжках часу передаються від покоління до покоління. На думку С. Гантінгтона, «для людей, які зіштовхуються з необхідністю відповісти на питання «Хто я?» і «Де моє місце?», релігія надає переконливі відповіді. Всі релігії дають людям почуття ідентичності і напрямку у житті» [9, с. 142]. Так, у становленні ідентичності українців беззаперечно істотну роль зіграло православ'я, сприяючи становленню національної самосвідомості народу. Щоправда, сьогодні розмаїття конфесій в Україні швидше розділяє українців, ніж об'єднує.

Іманентним джерелом національної ідентичності є історична пам'ять. Будучи зафіксованою у формах знань, культурних стереотипів, архетипів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Через усвідомлення людьми самобутності власної історичної долі відбувається формування ідентичності, зростання етнонаціональної свідомості. Використання етноісторії за своєю суттю є соціально-політичним: вона має очистити і надихнути народ. Е. Сміт стверджує, що саме використовуючи історію та культуру «золотої доби» народу, можна побудувати моральні основи нації. У творенні уявного соціального простору кожної нації значну роль відіграє міфологізація національних героїв, сакралізація історичних подій [6, с. 61-82].

До чинників, які впливають на формування

національної ідентичності, слід віднести і зовнішні, геополітичні, в тому числі й наявність зовнішньої небезпеки. У своїй праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004) С. Гантінгтон констатує, що американська національна ідентичність сягала свого політичного піку якраз в часи, коли країна опинялася перед зовнішніми загрозами: Друга світова війна, Карибська криза, 11 вересня 2001 р. Учений доходить начебто парадоксального висновку: «Розпад СРСР усунув найбільшу і найважливішу загрозу національній безпеці Америки, а значить, послабив значущість національної ідентичності порівняно з ідентичностями субнаціональними, транснаціональними, двонаціональними та іншими. Історичний досвід і соціологічні дослідження показують, що відсутність «зовнішнього ворога» згубно впливає на єдність суспільства і нерідко веде до бродіння в соціумі» [9, с. 44, 221]. Зауважимо, що і конструювання радянської ідентичності значною мірою базувалося на наявності «зовнішнього ворога».

Для представників конструктивістського підходу нація і національна ідентичність є продуктом уяви, образу чи проекту, що формується у масовій свідомості за допомогою різних дискурсивних практик – політичних, наукових, освітніх, художніх тощо. Вперше цей підхід запропонував Ернест Реннан у 1882 р., трактуючи націю як «щоденний плєбісцит», через який члени постійно підтверджують своє членство у певній групі [10, с. 262].

Нація, як політичний і культурний артефакт, на думку американського вченого Б. Андерсона, є «уявленою спільнотою», оскільки «представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності». Спільноти взагалі, зазначає дослідник, «потрібно розрізняти не за їх справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення» [11, с. 22-23].

Як уявлена спільнота нація заповнює пустоту, що утворилася внаслідок згасання світових релігій та монархій, коли нові поняття «друкованого» капіталізму дали можливість націям рухатись у лінійному часі. Звісно, йдеться не про те, що спільноти існують лише в людській уяві. Вони існують передусім завдяки здатності індивідів досягнути, усвідомити себе як частину певної спільноти і зрозуміти факт її наявності. Дослідник стверджує, що нація є: 1) визначеною (такою, що має свої межі); 2) суверенною, бо народилася як явище утвердження самодостатності спільнот; 3) «уявляється спільнотою, адже, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, нація завжди сприймається як глибоке і солідарне братерство» [11, с. 24-45].

Різноманітність способів досягнення і маніфестації національної ідентичності істотно ускладнює механізм її формування. На практиці не існує виразно заданого набору ознак для визначення або формування національної ідентичності, на основі яких гарантувався б одноманітний алгоритм виникнення національних рухів, сучасних націй і

національних держав. Важливо також зазначити, що не набори ознак як такі, а відповідні домінуючі «націєутворюючі» групи ініціюють формування колективної ідентичності. Мабуть, саме тут у формах і способах функціонування ідентифікаційних механізмів, пов'язаних у сучасних умовах з неоднозначними процесами глобалізації, криється приваблива сила нації. В інтересах національної більшості вона здатна об'єднувати етнокультурні співтовариства з ідеєю суспільства, ігноруючи той факт, що «етнічним спільнотам бракує багато атрибутів нації, навіть якщо вони є зрілими спільнотами з розвиненим почуттям солідарності» [12, с. 169]. Одночасно відбувається заперечення ідеї етнічної меншини як локальної, партикулярної форми етнокультурної спільноти, що певною мірою «суперечить» ідеології й соціально-політичному характеру сучасного мультикультурного суспільства.

Кожна нація, кожна національна держава мають визначити для себе (свідомо чи несвідомо) символи, якими вони хотіли б виразити своє уявлення про себе та свою національну ідентичність на індивідуальному чи колективному рівні. Всі нації мають набір стрижневих символічних елементів, які є джерелом сакралізації суспільної свідомості. Навіть сталість етноніма – француз, поляк, німець, італієць, грек тощо – закріплює за їх носіями певні сакральні образи. Самоназва етносу є найпотужнішим знаком його ідентичності, постає способом маніфестування людьми своєї етнічної та національної належності. У випадку розмивання традиційної ідентичності ці знаки мають захисний характер.

У структурі національної ідентичності можна виділити такі рівні: а) національно-історичний, який містить усвідомлення єдності нації, ставлення до нації та її культури, уявлення про історію і т. ін., що значною мірою визначає суспільну і політичну свідомість; б) формально-практичний, в межах якого відбувається практичне перетворення національних ідей, формується система відносин із навколишнім світом. Багатогранність форм вияву й інтеграційна сутність національної ідентичності реалізуються через її функції – пізнавальну, комунікативну, емоційну, ідеологічну, інструментальну. Багатовимірність національної ідентичності зумовлює її фундаментальний вплив на розвиток суспільних відносин. Становлення національної ідентичності є індикатором, який визначає характер і спрямованість процесів суспільної консолідації, інтеграції соціальних суб'єктів у політичну структуру суспільства, вказує вектор розвитку зовнішньої політики. Глобалізаційні процеси вносять істотні корективи в попередні трактування поняття нації і національної ідентичності. Це пов'язано із невизначеністю, нестійкістю сучасного соціального ландшафту, суперечністю і різноспрямованістю тенденцій розвитку сучасної цивілізації.

Важливу роль у сфері формування і збереження національної ідентичності відіграє діяльність української діаспори, котра поза межами самої України виконує функцію своєрідних форпостів нашої держави у політичній, економічній, культурній сферах. Саме у цих сферах упродовж століття трималась ідея української незалежності. Світо-

ве українство не лише здійснює значний вплив на формування позитивного іміджу України у світі, але й є одним з найбільших іноземних інвесторів в українську економіку. Однак в українській владі відсутнє розуміння того, що роль світового українства повинна спрямовуватися не лише на збереження духовних цінностей, а насамперед на формування позитивного образу України в світі. Унікальний потенціал для просування та відстоювання українських інтересів у світі, які мають закордонні українці, досі лишається незадіяним.

На підставі аналізу наукової літератури по проблемі дослідження з'ясовано, що національна ідентичність є співвіднесеність соціального суб'єкта з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами розкривається через такі опорні смисли, як національні почуття, національна свідомість, національний характер, ментальність, національні образи світу, національна ідея.

Основними чинниками, які визначають формування національної ідентичності, є історична територія, мова і культура, єдиний економічний простір, релігія і спільні міфи та історична пам'ять, єдині закони тощо.

З'ясовано, що глобалізація як історична форма єдності світової спільноти послаблює національні структури на різних рівнях їх буття: державному, національно-етнічному, індивідуальному, змінює спосіб ідентифікації подій та явищ учасниками

глобального суспільства, перетворює традиційні структури та принципи самоідентифікації. Відповіддю на виклики глобалізації має бути поєднання модернізації зі збереженням власної культурної спадщини, самобутності «національного духу», «національного менталітету», адаптація традиційних інститутів і цінностей до мінливого глобалізованого світу.

Набуття Україною незалежного державного статусу передбачає формування цілісної самоідентифікованої політичної спільноти, спроможної протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам. Творення спільної національно-державної ідентичності українців є основою життєдіяльності Української держави, її внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечення національних інтересів. Становлення модерної української політичної нації ускладнюється незавершеністю в оформленні сталої державно-політичної моделі країни, слабкістю держави та неефективністю діяльності державних органів.

Трансформація української національної ідентичності відбувається під впливом таких наднаціональних утворень, як ЄС і СНД, у межах яких формуються відповідно європейська і пан(російська) наднаціональні ідентичності. Якщо маркери європейської ідентичності співіснують паралельно з маркерами національної, суттєво не впливаючи і не змінюючи її сутність, то маркери російської ідентичності спроможні нівелювати, а то й замінити окрему українську національну ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гнатюк О. Прощання з імперією : українські дискусії про ідентичність / Ольга Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
2. Багрянний Є. Зась, чужинцю! / Є. Багрянний // Українська газета плюс. – 2007. – 19-25 квітня. – С. 1.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [НАН України. І-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.
4. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців / Обушний М. І. – К.: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1999. – 240 с.
5. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Нагорна Л. П. – К.: НАНУ. Ін-т політичних і етнонац. досліджень, 2002. – 272с.
6. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; [пер. з англ. П. Таращука]. – К.: «Основи», 1994. – 223 с.
7. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): Монографія / Кресіна І. О. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
8. Василенко І. А. Диалог цивилизаций и социокультурные проблемы политического партнерства / И. А. Василенко. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 292 с.
9. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.
10. Націоналізм: антологія / [2-ге вид.] / [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – xlv.+684 с. – («Політична ідеологія»).
11. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Андерсен Б.; [пер. з англ. В.Мороза]. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
12. Скворцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологии / Скворцов Н. Г. – СПб.: СПбГУ, 1996. – 183 с.